

HET WOORD ALS WAPEN

Nog terwijl we de vorige genocide in Europa herdachten, vond alweer de volgende plaats, die een spoor van uraniumstof en mijnen zou achterlaten. Het is of de mensheid wanhopig achter haar eigen geschiedenis aanholt. Historie lokt ons in de val van perspectieven en invalshoeken. Zelden eendrachtig gemaakt wordt ze ook zelden eendrachtig ervaren, zodat ze zich gemakkelijk als nieuw kan presenteren en eindeloos herhalen. Dat fenomeen moet geduid, beschreven en bestreden worden. Bij voorkeur door onbevangen, onafhankelijke schrijvers. Maar zijn die er nog in Nederland waar het leven zo goed en kalm is?

Mengsel van nederigheid en pretenties

Tien jaar na het begin van de Derde Balkanoorlog (1989-1999) braken Nederlandse auteurs zich het hoofd of de etnische schoonmaak hun iets zou moeten aangaan. Aanleiding tot de commotie was een artikel van Chris Keulemans en Henk van Renssen in de Volkskrant van april '99. Onder de kop "De pen zwijgt" laakten zij het gebrek aan belangstelling voor de Kosova-crisis bij Nederlandse auteurs. Het effect was groot: de ene na de andere schrijver kwam zijn zwijgen verklaren. Op een uitzondering na lieten de reacties zich als volgt samenvatten: literatuur was traag, en engagement oppervlakkig, Nederland was als de muis die met de olifant wilde gaan stampen, en hoe kon je oordelen over massadeportaties als je nooit in dat land was geweest, nu kon je daar niet over schrijven, over enkele jaren echter leende het gebeuren zich misschien voor een literair werk... Uit deze stroom soms fraai verwoorde verontschuldigen doemde het beeld op van denkers die de mens doorzagen, maar tijd nodig hadden om hun inzichten vorm te geven. Het was een vreemd mengsel van nederigheid en pretenties, dat literatuur reduceerde tot een artistiek mausoleum.

Een van de uitvoerigste reacties kwam van Graa Boomsma, voorzitter van de Vereniging van Letterkundigen. Boomsma betoogde dat schrijvers zich niet mochten laten misbruiken: stellingname van schrijvers zou tot partijdigheid leiden en hen de taal van politici en persbureaus doen spreken. Ook wilde hij geen wijze literaire leider of gidsende goeroe worden. "Sartre spelen in de zandbak van de wereldpolitiek", noemde hij dat zelf (Volkskrant, 19-4-1999). Wat was een auteur dan wel in de ogen van Boomsma: "De schrijver laat zich door geen enkele vorm van nationalisme misbruiken. Hij bedrijft geen politiek maar antipolitiek." Een term die Boomsma (naar György Konrád) als "verwondering" omschrijft. Vrij vertaald: In het bonte aardse gekrakeel was een schrijver niet meer dan zijn buurman, maar als hij vanuit de diepte van het menselijk bestaan kon opstijgen en zich -verbazend over wat er beneden gebeurde- aan het schrijven ging wijden, bewees hij zijn identiteit. Ervan uitgaande dat stellingname synoniem aan partijdigheid is, zit daar wel wat in. Maar bang zijn te worden gebruikt door politiek of pers, is ook een handige truc om bijtijds de benen te nemen en in een abstracte luwte risicoloos af te wachten. Ismail Kadare, blij met de steun van Salman Rushdie, Michael Foot en andere schrijvers en intellectuelen, was diep verontwaardigd. "Waar zijn ze bang voor in Nederland? Wat zit daarachter?" Ik kon Kadare, met wie ik verscheidene malen sprak, niet vertellen waarom de schrijvers in Nederland zwegen en betrokkenheid een eigenschap van cabaretiers was geworden. Mogelijk schuilt er een verklaring in de woorden van Ephimenco, columnist in Trouw en De Groene, die in mei 1999 schreef: "In het algemeen mijden Nederlandse schrijvers engagement als de pest. Op een enkeling als Adriaan van Dis na. Engagement is altijd een risicovolle onderneming. Je kunt je in één klap van een deel van je lezers vervreemden." Nederland kent verhoudingsgewijs veel politieke partijen en ontelbare kerkgenootschappen, die meestal zijn ontstaan uit discussies over details. Details frustreren en fascineren ons. Ze roepen een sfeer van kibbelende rechtgelovigen op. Misschien mogen cabaretiers daarom juist wèl een boodschap uitdragen. Ze persifleren de dominee die ons eeuwen terroriseerde met zijn regels, ernst en details. Om Youp en Freek mag je lachen! Pas als

we details weer in een gunstiger context plaatsen, als delen van een geheel, kunnen we ons blikveld verruimen. Dingen inzichtelijk maken, samenhangen blootleggen is immers één van de kerntaken van de literatuur. Of, zoals over Grass wordt gezegd, "hij is als een trommelaar die voor de historici uitloopt."

De badkamer van het minimalisme

Kosova werd een VN-protectoraat en de discussie verflauwde. Maar met zijn essay "De badkamer van het minimalisme" (Trouw, december 2000) blies Sylvain Ephimenco het debat nieuw leven in en leidde het bovendien een volgende fase binnen. De vraag of literatuur op de eerste plaats vorm is of ergens over mag gaan, is niet meer aan de orde. De vraag is: gaat ze ergens over? Auteurs die zich vlak voor het uitkomen van een nieuwe roman in praatprogramma's en kranten met Bosnië engageren, minachten zichzelf en hun onderwerp als blijkt dat hun nieuwste boek niets met Bosnië heeft te maken. Waarover gaan ze dan wel, die nieuwe Nederlandse boeken? Er zitten veel lichaamssappen, sperma, tranen en speeksel, in moderne romans. Soms levert het vochtgehalte een samenhangend verhaal op, bijvoorbeeld over het leed van een man die te klein is geschapen. Wie daarmee een boek weet te vullen is letterlijk vervuld van zichzelf, baadt in eigen ego en komt de deur niet meer uit. Maar wie de condens van zijn bril veegt en de badkamer uitloopt, in het besef dat er meer is, wachten sceptis en hoon. Hij zal door de achterblijvers voor goeroe uitgemaakt worden, wiens boeken de beschaving evenmin zullen redden. "De geschiedenis herhaalt zich toch wel!" zal hem nagejouwd worden. "Ook zonder jou."

Hebben schrijvers zo weinig invloed? Taal verliest van kanonnen. Dat heeft echter minder met krachtsverhoudingen dan met timing te maken. Als het om boeken en bommen gaat is er geen synchronisme. Literatuur gaat aan conflicten vooraf of strompelt er achteraan. Taal en kanonnen hebben hun eigen schootsveld. Alleen een boek dat vóór ligt, reikt verder dan artillerie. Daarom zijn er zoveel in de ban gedaan, versnipperd en verbrand, waardoor hun invloed beperkt bleef. Dat die invloed bestaat kan geen schrijver ontkennen.

Door voortdurend met zijn gedachten en gevoelens naar buiten te treden, wordt hij een publieke figuur. Als zich een genocide voltrekt, legt zijn mening meer gewicht in de schaal dan die van een onbekende. Zelfs als hij zou zwijgen, zou er een kring lezers opkijken en die stilte interpreteren: de auteur vindt zijn eigen problemen kennelijk voorname of berust in machteloosheid. Hoe dan ook, sprekend of zwijgend, wegkruipen in de luwte van afzijdigheid is een illusie.

Winnaars van de Nobelprijs voor de literatuur: ruim 60% geëngageerd

Literatuur hoort een voorsprong te hebben. Ze is niet snel, maar diep. Ze sprokkelt incidenten, uitspraken van burgers, rechters, politici en anderen, als er nog niets aan de hand lijkt en toch al alles in gang blijkt gezet. Een van de sterkste voorbeelden van de vorige eeuw is het werk van Lion Feuchtwanger, die in zijn boek "Jud Süß" (1926) en later in "Erfolg" (1930) het opkomende Nazisme beschrijft. Behalve ministers en andere prominente figuren maakt de auteur ook eenvoudige burgers en boeren tot hoofdpersoon. In die opzet werd "Erfolg" (Nederlandse titel: "Succes") een invoelbaar boek voor velen en kon het de groeiende macht van de jonge Nazi's aantasten. Drie jaar na verschijning werd het samen met andere titels van de schrijver verboden en verbrand. Feuchtwanger zelf moest vluchten. De lijst van Nobelprijswinnaars voor de literatuur sinds 1901 bevat ook notoire "lastpakken". Pablo Neruda uit Chili (laureaat in 1971) stierf onder verdachte omstandigheden tijdens de val van Allende, Czeslaw Milosz uit Polen (laureaat in 1980) was verzetstrijder in de Tweede Wereldoorlog, Jaroslav

Seifert uit Tsjechië (laureaat in 1984) kreeg een publicatieverbod, Iosif (later Joseph) Brodsky uit Rusland (laureaat in 1987) was op de samizdat aangewezen en zat een poos gevangen voor hij naar Amerika vluchtte, Naguib Mahfoez uit Egypte (laureaat in 1988) kreeg een publicatieverbod... Van de 96 schrijvers waren er 60 laureaten maatschappelijk geëngageerd en belandden er 17 in de gevangenis en/of zagen hun werk verboden worden. Dat bewijst dat hun pen gevaarlijk was voor het heersende regime en het bewijst impliciet en overduidelijk de macht van het woord. Zoekend naar parallellen in de achtergrond van de Nobelprijswinnaars stuit ik op typering en als "vrijdenker", "anti-dogmaticus", "anti-Nazi", "pacifist". Weliswaar telt de lijst ook schrijvers die om hun vormvernieuwende oeuvre werden bekroond, zoals T.S. Eliot en William Yeats, in het werk van de meesten echter speelt politiek een vooraanstaande rol. Niet als een vreemdsoortig bedrijf dat niets met kunst te maken zou hebben, maar als een systeem dat mensen respecteert of geestelijk kapotmaakt. Dictaturen en schrijvers zijn elkaars natuurlijke vijanden. De eerste beroven de laatsten niet alleen van hun kans om te werken, maar ook van een publiek dat -bang gemaakt en gehersenspoeld- uiteindelijk het hoofd zal buigen. Wat al die betrokken schrijvers bindt is hun wantrouwen jegens de macht: de macht van religieuze dogma's, de macht van de dictator, de macht van de grootindustrie, de macht van het ene ras over het andere. Vermoedelijk had Michaël Zeeman gelijk toen hij, n.a.v. de uitverkiezing van Günter Grass, in de Volkskrant van oktober '99 schreef dat de jury voor de Nobelprijs in Günter Grass ook een bepaalde opvatting over het schrijverschap had bekroond. Het artistieke weerwerk tegen mensenrechten- en vrijheidsbedreigende ontwikkelingen lijkt meer en meer erkenning en een hogere status te krijgen. Daarmee is l'art pour l'art als kunstuiting niet gedegradeerd. Vooral in de poëzie, die veel muzikaler en compacter is dan proza, zijn schoonheid van ritme en klank cruciaal. Bij het oeuvre van prozaïsten echter dringt zich door de omvang sneller de vraag naar de rode draad, de verbindende thematiek op.

Gevaarlijk voor de vrede

Ondanks hun onafhankelijkheid kunnen ook schrijvers, zelfs Nobelprijswinnaars, bezwijken voor de verleiding van macht. Uitgerekend Ivo Andrić, bekend van zijn roman "De brug over de Drina", is daarvan een tragisch voorbeeld. Op de achterkant van dit boek, dat in 1945 verscheen, staat: "... Vast punt is steeds de stenen brug over de Drina die als een veelzijdig symbool verleden en toekomst verbindt en de onontkoombare schakel vormt tussen oost en west, tussen arm en rijk, en Serviërs, Turken, Kroaten, joden en moslims steunt in hun hardnekkige pogingen samen te bestaan..." Het klinkt sympathiek, maar in werkelijkheid had Andrić voor de verschijning van het boek zelf die pogingen al opgegeven. Hij, een Kroaat, kwam steeds meer onder Servische invloed. In 1939 schreef hij een rapport waarin hij de deportatie van honderdduizenden Albanezen naar Turkije bepleitte en in 1940 werd hij ambassadeur in Nazi-Duitsland. Een ander voorbeeld is Dobrica Ćosić, de meest invloedrijke auteur van Servië, medeopsteller van het Memorandum uit 1985 dat de etnische zuiveringen op de Balkan inluidde, tijdelijk president van Romp-Joegoslavië en verantwoordelijk voor uitspraken als: "Het menselijk wezen, het individu, kan slechts gerespecteerd worden bij grote volken. Bij kleine volken kan slechts de natie groot zijn. Bij kleine volken bestaat de eerste morele plicht van het individu uit het ondergeschikt maken van het individuele aan het collectieve - de natie, de staat. Een Serviër is geen man als hij geen Serviër is." Het komt dus ook voor dat schrijvers gevaarlijk zijn voor de vrede. Als tekstschrijvers voor een regime verloochenen ze hun beroep: ze worden propagandisten.

Een tweede categorie van schadelijke schrijvers zijn de romantici, de makers van heldenverhalen en stap-in-de-wereld-van-het-avontuur-boeken. Lectuur eerder dan literatuur; in snelle kiosken en winkeltjes helaas volop aanwezig. Door het toenemend geweld op straat, op scholen en op televisie krijgt agressie een ander imago. Ooit slecht gedrag wordt het steeds meer een omgangsvorm en in tijden van oorlog of

voorafgaande spanningen één van de meest doeltreffende. Schrijvers horen oog voor zulke processen te hebben. En oor voor de subtiele manier waarop het rijke Europa vluchtelingen afschildert als economische gelukzoekers. De muur is gevallen en de strakke oost-west regie is vervangen door een soort babyboom van jonge dictaturen, die tijdens de koude oorlog tot aan de tanden bewapend werden. Omdat ze koloniën waren wijdden we ze niet in democratische structuren. We brachten er schooltjes en zendelingen en als dat nodig leek wapens, maar geen kiemen voor onafhankelijkheid. Hun democratie kon ons schaden. Nu schaadt ons hun gebrek eraan.

Moraalridders

Zijn schrijvers voortaan geroepen moraalridders te worden die sociaal-maatschappelijke processen tijdig doorzien en analyseren? Feuchtwanger laat een van zijn personages in "Erfolg", de schrijver Tüverlin, zeggen dat schrijvers allereerst getuigen zijn van hun tijd. Heinrich Böll had als zelfgekozen devies: auteurs zijn geroepen tot rechter over het tijdsgewricht waarin zij leven. Sommige auteurs zullen dat aanmatigend vinden. Hun wereld is hun identiteit en identitijd tegelijk. Mogelijk krijgt de bindingsangst aan hun onbekende milieus nog eens de naam van een stroming die wordt verklaard uit de context van een individualistische tijd. Solidariteit is bezoedeld geraakt en verdronken in definities als betweterij en bemoeizucht. Maar het oude Latijnse woord scriptor betekent nog altijd: auteur, verhaler, berichtgever. Los van alle stromingen blijven schrijvers mensen die heel goed om zich heen en ook diep in zichzelf durven kijken. Al doende zien ze scherper en ook eerder dan andere mensen. En wie de complexe samenhang tussen oorlog en vrede, handel en armoede ontdekt, zal de afstand tussen Bombay en Kosova niet in air-miles uitdrukken. Of de afstand tussen west en oost niet in autokilometers. Daarom sprak Salman Rushdie zich uit voor de Kosovaren en besloot Günter Grass Roma en Sinti te steunen. Als medemensen, burenen. Het wezen van schrijven is een voortdurende toetsing van het eigen en andermans handelen aan de grondregels van de ethiek. Daarna volgt de keuze, waarmee schrijvers zich engageren. Jean-Paul Sartre (laureaat in 1964) is nog altijd springlevend! Engagement in de zin van betrokkenheid bij de wereld waarin we leven is een jong begrip, ontstaan na de Tweede Wereldoorlog. Voorheen waren er natuurlijk ook geëngageerde schrijvers, die -geïnspireerd door het naturalisme of het realisme- onrecht en armoede aanklaagden. Engagement in zijn huidige zin is een term uit de existentialistische ethiek, die het eigene van de mens herkent in zowel diens vrijheid als zijn noodzaak om keuzes te maken. Onbenutte vrijheid, afzijdigheid, is leegte, en de mens onwaardig. Keuzes maken echter legt een zware verantwoordelijkheid op, wat Jean-Paul Sartre tot de meewarige uitspraak verleidde: "De mens is gedoemd tot vrijheid." Anti-politiek of louter verwondering bestaat niet. Een auteur, nota bene een mens die zijn keuzes wil publiceren, nietigt zichzelf en zijn vak als hij weigert stelling te nemen. Maar zelfs als er geen stroming in de literaire wetenschappelijke wereld meer is die auteurs verlost tot een stelling, dan is er nog altijd dat Griekse woordje "Syneidesis", dat voor het eerst bij Euripides opduikt en dat de apostel Paulus in het Christendom introduceerde. "Syn-eidesis" betekent letterlijk "mede-weten": besef van je voortdurende morele vrijheid tot kiezen. Kortweg: geweten. Geen schrijver durft te zeggen dat hij geen geweten heeft.